DOI 10.47315/archives2020.322.155

УДК 94(477)«1946/1948»:[930.25+323.28]

Андрій Когут

директор,

Галузевий державний архів

Служби безпеки України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5524-3171>

МАТЕРІАЛИ ПЕРЛЮСТРАЦІЇ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ ЗА 1946–1949 РОКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ОПЕРАЦІЇ «ЗАХІД» (1947)

Анотація. Перевірка та цензурування листів були важливими заходами політичного контролю радянських спецслужб над поширенням інформації та з'ясуванням реакції суспільства на важливі події. Попри те, що від січня 1946 р. було відновлено довоєнну практику вибіркового перелічування листів, для західних областей радянських України та Білорусі, а також Литовської, Латвійської та Естонської РСР продовжували перлюструвати 100% вихідної кореспонденції. Проведення масової одномоментної депортаційної операції «Захід» не могло не стати об'єктом поштової цензури. **Метою статті** є здійснення аналізу збережених та виявлених матеріалів перлюстрації кореспонденції як джерела з дослідження операції «Захід». **Методологія** статті ґрунтується на поєднанні загальноісторичних методів, елементів контент та дискурс-аналізу, а також квантитативного підходу історичних досліджень. **Наукова новизна** полягає в аналізі такого унікального комплексу архівних джерел як матеріали поштової цензури, здійсненого крізь призму аналізу суспільного та інформаційного резонансу, спричиненого найбільшою масовою депортацією «Захід» у жовтні 1947 р. **Висновки.** Встановлено, що про підготовчі заходи до майбутньої депортації населенню Західної України стало відомо з кінця червня 1947 р. Радянським спецслужбам не вдалося дотриматися режиму конспірації під час організаційного етапу операції «Захід». Проведення масової депортації спричинило ефект інформаційного вибуху в приватному листуванні. З'ясовано, що від червня 1947 р. і до початку 1949 р. із метою зупинення поширення відомостей про масові виселення конфісковано щонайменше 39 605 приватних листів, які були або знищені, або використані з оперативною метою органами МДБ. Суспільний резонанс, безпосередньо пов'язаний із виселенням, тривав до березня 1948 р. включно, а опосередковано – щонайменше до кінця того ж року. Тобто, до початку нового етапу депортаційної кампанії проти «сімей оунівців», санкціонованого наказом МДБ СРСР від 20 жовтня 1948 р. Збережені матеріали перлюстрації кореспонденції містять значний інформаційний потенціал для подальших досліджень депортаційних практик комуністичного тоталітарного режиму, особливо для історії повсякдення та особистих стратегій виживання в часи репресій.

Ключові слова: операція «Захід»; депортації; реакція населення; перлюстрація кореспонденції; політичний контроль; НКДБ; МДБ.

© А. Когут, 2020

Одним із завдань радянських спецслужб було збирання інформації, відслідковування та аналіз суспільних настроїв або, говорячи мовою документів, «реагування населення». Щодо кожної важливої на думку «органів» події готувалася інформаційна доповідна, яка розкривала позитивну, а особливо негативну реакцію різних верств радянського суспільства. За потреби такі зрізи проводилися серед визначених груп: інтелігенція, науковці Академії наук чи військовослужбовці Червоної армії.

Чекістські заходи та операції також були предметом аналізу суспільних настроїв, що їх здійснювали радянські спецслужби. «Органи» обов'язково відслідковували «реагування населення» на підготовку, проведення та наслідки примусових виселень та міграцій. Не була винятком і наймасовіша радянська депортація із Західної України у жовтні 1947 р. під кодовою назвою «Захід» («Запад»), унаслідок якої було вивезено до Сибіру та Казахстану 26 332 сім'ї або 77 791 особу, з них – 18 866 чоловіків, 35 685 жінок та 23 240 дітей віком до 15-ти років. Операцію було проведено з метою повного поборення українського визвольного руху.

Джерела інформації про суспільні настрої могли різнитись як за походженням, повнотою отриманих даних, достовірністю, так і за репрезентативністю (представленням різних оцінок та точок зору на діяльність «органів»). Під час боротьби з українським визвольним рухом після Другої світової війни на території Західної України чекісти отримували інформацію: 1) під час допитів учасників антикомуністичного Руху Опору; 2) із трофейних документів, здобутих під час чекістсько-військових заходів; 3) зі звітів та рапортів співробітників «органів»; 4) від агентів та 5) унаслідок здійснення заходів політичного контролю.

В історіографії «політичний контроль» трактують як системний збір даних із подальшим аналізом інформації, отриманої з різних джерел, про настрої у суспільстві, реагування населення на діяльність органів державної влади, поведінку й наміри екстремістських, антидержавних груп чи організацій¹. Дослідники В. Литвиненко та В. Огороднік зазначають, що заходи політичного контролю включали такі обов'язкові елементи: збір інститутами влади інформації про відповідні настрої населення, цензуру, політичний розшук і репресії². Одним із ключових інструментів політичного контролю була перлюстрація поштово-телеграфної кореспонденції («ПК»).

¹ Цит за.: Литвиненко В., Огороднік В. Відділи військової цензури та політичного контролю НКВС–НКДБ СРСР у Червоній армії та Військово-морському флоті (кін. 1930-х – березень 1946 рр.) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. № 1. 2014. С. 99–100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/za_2014_1_6 (дата звернення: 24.01.2020).

² Там само. С. 100.

На противагу інформації, отриманій радянськими спецслужбами агентурним шляхом про реагування суспільства на депортацію жовтня 1947 р., матеріали перлюстрації кореспонденції, що місять дані про операцію «Захід», ще не були предметом спеціальних досліджень. У поодиноких наукових розвідках про масову депортацію 1947 р. практично не відображено інформацію, отриману внаслідок заходів «ПК»³. Варто зазначити, що на сьогодні є лише один опублікований архівний документ, який містить результати чекістського перегляду листування цивільного населення Західної України⁴. Іншою причиною є розпорошеність результатів перлюстрації кореспонденції по різних фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України, а саме: у Ф. 2 «Управління боротьби з бандитизмом НКВС – Управління 2-Н МДБ, 4-те управління НКВС–КДБ УРСР, м. Київ», Ф. 16 «Секретаріат ДПУ УСРР–КДБ УРСР, мм. Харків, Київ» та Ф. 71 «УМДБ–УКДБ по Львівській та Дрогобицькій областях».

Попри те, що матеріали перлюстрації кореспонденції за 1947–1948 рр. збереглися в неповному обсязі, інформаційний потенціал даних, зібраних радянськими спецслужбами внаслідок заходів «ПК», уможливує дослідження низки питань, пов'язаних як із підготовчим етапом операції «Захід», так і особливо з оцінкою наслідків та загальним ефектом, який справило проведення депортації на мешканців Західної України.

Варто зазначити, що історія радянських заходів політичного контролю переважно розкрита для періоду до і під час Другої світової війни та зосереджена в першу чергу на загальних питаннях цензури⁵. Функ-

³ Бажан О. Операція «Захід»: до 75-річчя депортації населення Західної України у віддалені райони СРСР // *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2013. Вип. 18. С. 338–347; Його ж. Операція «Захід» – апогей депортаційних акцій радянських спецслужб на західноукраїнських землях (1940–1950-і роки) // *Реабілітовані історією*: у 27 т. Львівська область. Кн. 2: м. Борислав, Бродівський район. Львів: Астролябія, 2014. С. 127–141; Марчук І. Операція «Захід» на території Рівненської області // *Реабілітовані історією*: у 27 т. Рівненська область. Кн. 7. Рівне, 2017. С. 219–228; Мусієнко І. Депортації населення з території Північної Буковини та Хотинщини в 1941–1951 роках // *Український Альманах* 2010. Warszawa, Варшава : Об'єднання українців в Польщі, 2010. S. 187–200.

⁴ Документ, який містить, поміж іншим, матеріали «ПК»: «...нам дорікнули у ЦК КП(б)У, що ми мало беремо...»: До 70-річчя масової депортації населення Західної України під кодовою назвою «Захід» / вступ. ст. та публ. О. Бажана // *3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2012. № 2. С. 207–210. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/za_2012_2_8 (дата звернення: 10.12.2019).

⁵ Бабюх В. А. Политическая цензура в советской Украине в 1920–1930-е гг. : монография. Казань: Изд-во КНИТУ, 2012. 224 с.; Блюм А. В. Советская цензура в эпоху тотального террора: 1929–1953. Санкт-Петербург: Академический проект, 2000. 312 с.; Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991 гг. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. 407 с.

ціонування підрозділів «органів» політичного контролю, здійснення перлюстрації кореспонденції та їхньої архівної спадщини докладно розглянута в працях В. Литвиненка та В. Огородніка⁶, Р. Подкура та В. Ченцова⁷, а також А. Смикаліна⁸.

У Радянській Україні система політичного контролю сформувалася на основі нормативних актів РСФРР, якими, починаючи з 27 жовтня 1917 р., більшовицький режим регламентував цензуру та провадив знищення свободи слова. Спершу у форматі військової цензури, а від 1922 р. й політичного контролю над друкованим словом. Зокрема, відділ політичного контролю Державного політичного управління (ПК ДПУ) РСФРР, створений у червні 1922 р., здійснював перлюстрацію поштово-телеграфної кореспонденції, контроль за випуском усієї друкованої продукції, кіно- та фотоматеріалів, роботою друкарень, книгарень тощо. Структурні підрозділи радянських спецслужб, які здійснювали контроль за кореспонденцією, зазнавали змін та перепідпорядкувань одночасно зі змінами «органів». На період німецько-радянської війни політичний контроль був замінений на військову цензуру, втім завдання залишалися тими ж⁹. У 1943 р., у центральному апараті НКДБ СРСР та УРСР було створено спеціальний відділ «В», завданням якого й став перегляд поштово-телеграфної кореспонденції¹⁰.

Наказом НКДБ СРСР № 00466 від 22 листопада 1945 р. було визначено 1 січня 1946 р. як дату повного повернення із заходів воєнного часу – військової цензури та офіційного цензурування міжнародного та всесоюзного листування цивільного населення – до заходів політичного контролю¹¹. У тому ж нормативному документі зазначалося, що на більшості території Радянського союзу запроваджується принцип вибіркової негласної перевірки кореспонденції. При цьому в Литовській, Латвійській та Естонській РСР, а також у західних областях Української та Білоруської РСР вихідне листування мало переглядатися повністю і в таємному порядку¹².

⁶ Литвиненко В., Огородник В. Зазнач. твір. С. 96–345.

⁷ Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. Тернополь: «Збруч», 2010. 372 с.

⁸ Смыкалин А. С. Перлюстрация почтовой корреспонденции и почтовая военная цензура в России и СССР : монография. Москва: Издательство «Русайнс», 2015. 268 с.

⁹ Детальніше про історію підрозділів «ПК» див.: Литвиненко В., Огородник В. Зазнач. твір. С. 100–144; Подкур Р., Ченцов В. Зазнач. твір. С. 75–93.

¹⁰ Литвиненко В., Огородник В. Зазнач. твір. С. 125.

¹¹ ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Ф. 9. Оп. 1. Спр. 5-сп. Арк. 350.

¹² Там само. Арк. 350зв.

Станом на 1 січня 1946 р. було визначено нову організаційно-штатну структуру відділів та відділень «В» та пунктів «ПК» на території УРСР відповідно до наказу НКДБ СРСР № 00497 від 19 грудня 1945 р. Зокрема, на території Західної України організаційні підрозділи загальною чисельністю 677 осіб, передбачені наказом, були створені у таких 26-ти населених пунктах: Броди, Володимир-Волинський, Городенка, Дрогобич, Дубно, Жовква, Калуш, Ковель, Коломия, Костопіль, Красне, Кременець, Луцьк, Львів, Новоселиця, Рівне, Самбір, Сарни, Сокиряни, Станіслав, Стрий, Судова Вишня, Терехів, Тернопіль, Чернівці, Чортків¹³. Із зазначеної кількості особового складу в пунктах «ПК» передбачався штат у 405 осіб.

На початку січня 1946 р. наказом НКДБ СРСР № 008 було оголошено «Інструкцію про роботу органів політконтролю НКДБ («ПК»)), яка регламентувала головні завдання та норми зі здійснення негласного контролю поштово-телеграфної кореспонденції населення. Одним із завдань цієї роботи було визначено «виявлення політичних настроїв і відгуків різних прошарків населення на внутрішні й зовнішні політичні події»¹⁴.

Здійснення перлюстрації кореспонденції підлягало суворій конспірації не тільки з огляду на небезпеку розкриття методу чекістської роботи, але й за самим фактом існування в Радянському Союзі таємного перегляду листування¹⁵. У пунктах «ПК» відбір документів для перлюстрації мав здійснюватися за завданнями, затвердженими керівним складом НКДБ¹⁶.

Всі прочитані та переглянуті пунктами «ПК» листи залежно від їхнього змісту повинні були або пропускатися до адресатів, або конфісковуватися (з метою конспірації використовувалося літерне означення «К»), або ж пересилатися до відповідних підрозділів НКДБ для оперативного використання. Здобута таким чином інформація мала фіксуватися в меморандумах або як копія окремого листа, або як витяг¹⁷. Систематичні інформаційні повідомлення щодо актуальних питань – таких, наприклад, як відновлення економіки, проведення посівної, політичні настрої населення чи реакція на важливі внутрішньополітичні події, – необхідно було готувати постійно та надсилати відповідним підрозділам радянських спецслужб або партійним органам (без відомостей, які б розкривали заходи «ПК»)¹⁸. Інструкція

¹³ Там само. Спр. 47-сп. Арк. 209–227.

¹⁴ Там само. Спр. 224-сп. Арк. 32зв.

¹⁵ Там само. Арк. 34.

¹⁶ Там само. Арк. 35–36.

¹⁷ Там само. Арк. 38.

¹⁸ Там само. Арк. 39зв.

передбачала також щоденну, місячну та квартальну звітність за результатами перлюстрації¹⁹.

Місячні звіти про роботу пунктів «ПК» МДБ УРСР (із внутрішньосоюзного листування) готувалися в 3-х примірниках. Перший надсилався начальнику відділу «В» МДБ СРСР М. Грибову, другий – до секретаріату МДБ УРСР, а третій ішов до справи відділу «В». Оскільки така документація мала короткий термін зберігання (до 5-ти років)²⁰, то матеріали пунктів «ПК» збереглися лише в архівних фондах інших підрозділів радянських спецслужб.

Підготовка до майбутньої операції «Захід» розпочалася з видання директиви МДБ УРСР № 50 від 14 травня 1947 р. та створення 1 червня того ж року при Управлінні 2-Н МДБ УРСР групи, яка мала здійснювати координацію та контроль цієї діяльності²¹.

Вже з липня 1947 р. у місячних звітах МДБ УРСР про результати роботи пунктів «ПК» чекістами було зафіксовано в листуванні «реакцію населення» на підготовчі заходи майбутнього виселення сімей українських підпільників. Так, у липні для тематичного інформування було відібрано 96 таких повідомлень²², у серпні – 62²³, а у вересні – 158²⁴.

Починаючи з вересня 1947 р., у щомісячних звітах також подаються витяги з кореспонденції, в якій згадується про підготовку до виселення «сімей репресованих членів ОУН». У таких витягах зазначався адресат, дата листа (якщо в тексті дата була відсутня, вона визначалася за поштовим штемпелем), коротка показова цитата в перекладі російською мовою, адресант та дії співробітників відділу «В» щодо самого листа. Наприклад, у звіті за вересень 1947 р. було подано 2 витяги: перший з Дрогобицької обл., а наступний зі Станіславської, обидва документи було конфісковано²⁵:

«Комі АРСР, ст. Печора, ЛК, п/с 274/18, Скиминин В. П.

3/IX.47 р. "...Сьогодні вранці до нас в село приїжджали МГБ, скликали тих, у кого в сім'ї є хто-небудь засуджений і описали склад сім'ї. Запитували скільки років дітям, старим, чи є корова, коні, скільки землі, чи здали госпоставку. Щось страшне твориться. ТИЗЕВСЬКИЙ Іван сказав, що ці сім'ї будуть вивозити в Сибір. Такі записи проводять по всіх селах... Настав

¹⁹ Там само. Арк. 41зв–42.

²⁰ Там само. Спр. 252-сп. Арк. 184–185зв.

²¹ Там само. Спр. 595. Арк. 32–33.

²² Там само. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 611. Арк. 41.

²³ Там само. Спр. 616. Арк. 3.

²⁴ Там само. Спр. 619. Арк. 211.

²⁵ Там само. Арк. 243–244.

для нас такий час, що прийдеться пропадати, іншого виходу немає...”

Станіславська обл. Жовтнівський р-н.
с. Сілець, Скимина А. С.

/Від. “В” УМГБ Станіславської області док. “К” разом із меморандумом направлений в Жовтнівський РВ МДБ за № 12/2644 від 3/IX.47 р./»²⁶.

Окрім того, в довідках та спецповідомленнях, підготовлених за матеріалами пунктів «ПК» про «поширення чуток» та «реагування оунівського підпілля та їхніх сімей» щодо майбутньої депортації, котрі начальники обласних управлінь МДБ західних областей України надсилали у вересні та жовтні 1947 р. республіканському керівництву «органів», вказувалося, що місцеве населення знає про майбутнє масове примусове виселення. Наприклад, у Дрогобицькій обл. у серпні було виявлено 47 листів із інформацією про майбутню депортацію до Сибіру²⁷. У Тернопільській обл. із 27 серпня до 3 вересня встановлено 7 таких повідомлень²⁸, а до 10 вересня їх кількість зросла до 11-ти²⁹.

Інформація, зафіксована у витягах із листів, уможливорює подальші дослідження особистих стратегій виживання, до яких вдавалися ті, хто становив цільову групу майбутньої депортації:

«ОСТАПЮК В. В. з Лановецького району, в «А»[адрес] – ОСТАПЮК Г. М.³⁰ Карагандинська область, Долинське поштове відділення, поштова скринька літер “ЛК” 246 – Х 288047 пише: “У нас всіх тих, котрі мають ув’язнених переписують худобу, поля, людей і скільки років. Кожна жінка рятується як може. Багато подають на розлучення. Ксенія СЛЕВІНСЬКА вже взяла, наша Христина подала та інші. Я не знаю, що робити, жаль Володю, що помре голодною смертю. Ті, котрі виїхали в 1944 році на Урал вже всі помирали. Я думаю також подати на розлучення. До тебе приїде, що би розписався ти розпишишся. Не думай, що я подаю на розлучення з метою вийти заміж ні, а тільки стоїть над нами чорна хмара і я вимушена бо хочу жити, ти один, а я з дитиною і не хочу дивитися на його голодну смерть.”»³¹.

²⁶ Там само. Арк. 244.

²⁷ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 677. Арк. 16–20.

²⁸ Там само. Спр. 676. Арк. 195–196.

²⁹ Там само. Арк. 198–201.

³⁰ Ймовірно, що це – Остапюк Григорій Макарович, 1920 р. н. Архівно-кримінальна справа № 9439п зберігається в Державному архіві Тернопільської області.

³¹ Підкреслення в цитаті відтворено відповідно до поміток, зроблених олівцем // ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 676. Арк. 192.

Аналогічні повідомлення були й з інших областей³². Зокрема, в спецповідомленні УМДБ Рівненської обл. було виявлено одну з перших згадок про майбутнє виселення за матеріалами «ПК». Так у листі від 26 червня 1947 р. мешканка Рокитнівського р-ну Рівненської обл. Уляна Шевчук писала в листі до Григорія Шевчука в Унарську сільраду, Нижньоудинського р-ну Іркутської обл.:

«... Нас не забувайте, ми поки будемо жити, то Вас не забудемо. Дай Бог, щоби ми залишилися на своїй землі... Ми тепер неспокійні, так тепер жмуть як, хто де трохи замішаний, того записують в Сибір...»³³.

В іншому листі мешканець с. Буди Петро Кириловець з того ж району Рівненської обл. писав 30 червня 1947 р. Кузьмі Шевчуку в Ярославську обл., с. Перебори, ЛК п/с 229/1:

«... Новини у нас не цікаві, як писав тобі в перших листах, що підготовлюють багато сімей для виселення... Живемо як душа без тіла, сам знаєш висимо як кий на груші, ось таке наше життя...»³⁴.

Зазвичай начальники обласних управлінь МДБ вказували наприкінці кожної доповідної чи спецповідомлення, що ними вкотре було наголошено на необхідності більш суворого дотримання конспірації та запобіжних заходів під час підготовки депортаційної операції.

Водночас заходами «ПК» було зафіксовано факти недотримання конспірації відрядженими на Західну Україну співробітниками МДБ СРСР. У меморандумі від 15 вересня 1947 р. подано витяг із листа, відправленого одним із чекістів проїздом зі Львова на адресу А. Бережної до м. Ленінград, Дров'яний пров., 20, кв. 13:

«13/IX-47 р... “Здрастуйте Аллочка.

... Мій сьогоднішній день є збором речей і необхідного приладдя для виїзду до особливого розпорядження із м. Львова, в район Львівської області, на оперативне урядове завдання отримую розробку осіб..., і виселення із меж цієї області їх сімей.

Для виконання цієї роботи, озброєний до зубів і проінструктований до “втрати свідомості”. [...]

Чим викликана моя поїздка: так як я, працював, і був пов'язаний з даною роботою на папері, а тепер із Міністерства МДБ СРСР отримав наказ на декілька осіб, як я, котрих спорядили для вищевказаного,

³² ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 673. Арк. 149–152; Спр. 676. Арк. 77; Спр. 727. Арк. 43–44.

³³ Там само. Спр. 673. Арк. 25.

³⁴ Там само.

але це не тільки з нашої частини відправляють, але з інших Управлінь приїжджають, отримують завдання і відправляються у вказане місце. [...]»³⁵.

Місячний звіт про роботу пунктів «ПК» МДБ УРСР за жовтень 1947 р. поки не виявлений. Однак у справі доповідних записок і спецповідомлень УМДБ Дрогобицької обл. збереглися місячні звіти про роботу відповідних пунктів у містах Дрогобич, Самбір, Стрий, Ходорів та Судова Вишня. Дані з них дають можливість реконструювати характер виявленої при перевірці кореспонденції інформації та динаміку зростання кількості повідомлень про підготовку й проведення депортації. Так, у Дрогобицькій обл. у серпні було виявлено 24 повідомлення, у вересні – 107, в жовтні – 611, а в листопаді – 960³⁶.

За матеріалами роботи пунктів «ПК» Дрогобицької обл. у жовтні–листопаді 1947 р. було підготовлено 3 спецповідомлення: «Про реагування частини сільського населення в зв'язку з виселенням сімей засуджених членів ОУН» (98 документів виявлено впродовж 21–28 жовтня)³⁷, «Про поширення чуток в особистому листуванні про начебто майбутнє масове виселення населення західних областей України» (157 документів виявлено впродовж 25 жовтня–15 листопада)³⁸ та «Про поширення чуток про повторне виселення членів сімей учасників ОУН–УПА» (повідомлення секретарю Дрогобицького обкому КП(б)У з 13-ма прикладами від 22 листопада 1947 р.)³⁹.

У місячних звітах та спецповідомленнях чекісти подавали найхарактерніші, на їхню думку, приклади реакції населення Західної України на депортацію «Захід». У деяких листах адресанти намагалися використовувати «езопову» мову або алегоричність. Наприклад, для позначення виселення вживали слово «весілля»:

«Отримувач: м. Кемерово, Кемеровський район, п/с ЛК 82-АНТОНІК Михайло Васильович

23.X.47 р. “... Дорогий зять! 21.X. в нашому селі було велике, але сумне весілля, також і по інших селах були весілля... Маринка і Каська з дитиною поїхали далеко де ти, взагалі важко описати яка була ця страшна ніч...”

Відправник: Дрогобицький р-он п. Рихтичі
с. Старе Село ШУДЛО
Рузя Олексіївна»⁴⁰.

³⁵ Там само. Спр. 676. Арк. 75.

³⁶ Там само. Ф. 71. Оп. 2. Спр. 119. Арк. 335зв., 393, 439зв., 469.

³⁷ Там само. Арк. 435–437зв.

³⁸ Там само. Арк. 448–453.

³⁹ Там само. Арк. 454–456.

⁴⁰ Там само. Арк. 435зв.

Цікаво, що вживання словесних кодів було одним із методів оунівської конспірації, про необхідність використання якого зазначалося в посібнику «Конспірація»⁴¹ (ймовірний автор – В. Кук⁴²). Цей методичний матеріал було подано також і в «Збірнику виховно-вишкільних матеріалів для виховання юнацтва ОУН. Ч. 1. 1949 р.»⁴³. У таблиці розшифрованих чекістами значень, поміж іншим, вказувалося, що під словом «весілля» українські підпільники зашифровували «акції»⁴⁴.

Унаслідок проведення операції «Захід» у населення західних областей склалося враження, що в планах радянського режиму було продовжувати виселення та депортувати від 30-ти до 50-ти відсотків місцевого населення:

«ОТРИМУВАЧ: КРИВКО Анастасія Іванівна
м. Нарва ЛК п/с № 7

“... 3.XI.47 р. Дорога Настя! 21 жовтня вивезли всі сім’ї у кого були арештовані та засуджені, але говорять це ще не все, тепер будуть виселяти тих хто був в Німеччині. З нашої області всього вивезли 26000, а будуть виселяти 50% всього населення, а решту повинні записати в колгосп... народ боячись цього виселення, почав ще більше продавати та забивати худобу”

ВІДПРАВНИК: РУДЬКО Анна Миколаївна Дрогобицька
обл. Миколаївського р-ну село
Пісочне

м/м № 002022/Карім.
Докум. “К”»⁴⁵.

Сільські мешканці безпосередньо пов’язували колективізацію та депортації. Матеріали пунктів «ПК» чітко фіксують, що вступ до колгоспу сприймався як порятунок від виселення, «адже колгоспників не виселяють». Попри це, в переважній більшості листів адресанти пишуть, що не запишуться до колгоспу навіть під загрозою вивезення їхньої сім’ї до Сибіру. У спецповідомленні «Про негативне реагування сільського населення на організацію колгоспів в області» питання депортацій наскрізно відбито в кореспонденції:

⁴¹ Конспірація. Узагальнюючий посібник // ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 372. Т. 18. Арк. 237. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/7409> (дата звернення: 24.01.2020).

⁴² Ковальчук В. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. Т. 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА 1944–1954 рр. / упорядн.: В. Ковальчук, В. Огороднік. Київ, Торонто, 2011. С. 18.

⁴³ Збірник виховно-вишкільних матеріалів для виховання юнацтва ОУН. Ч. 1. 1949 р. // ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 19. Арк. 27. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/1071> (дата звернення: 24.01.2020).

⁴⁴ Таблиця коду ОУН № 1 і № 2 від 06.09.1960 р. (переклад) // ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 376. Т. 59. Арк. 27. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/11862> (дата звернення: 24.01.2020).

⁴⁵ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 2. Спр. 119. Арк. 450.

«ОТРИМУВАЧ: КАЗЮТА Степан Володимир.

Челябінська обл. Бурат-

Килитим П. Я. М. 46 Ж

“... [...] кажуть потрібно писатися в колгосп, а люди не хочуть.
Кажуть поїдемо на схід, а в колгосп не підемо.”

ВІДПРАВНИК: КАЗЮТА Володимир Степ.

Дрогобицька обл. р-н

Дублянський с. Біле

м/м № 002177/Кар. документ “К”»⁴⁶.

Окрім тих, хто був категоричним противником вступу до колгоспу, були й ті, хто був готовий «записатися» до нього, аби врятувати себе від депортації у «віддалені райони СРСР»:

«ОТРИМУВАЧ: ЛЮТИК Дмитро Якимович

КОМІ АРСР м. Ухта п/с

ЛК 226/23

“... Кажуть або іди в колгосп, або в Сибір. Піду в колгосп тільки
б залишитися [...]”

ВІДПРАВНИК: ЛЮТИК Дрогобицька обл.

пош. Дрогобич

м/м № 002191/Рукав. докум. “К”»⁴⁷.

З листопада 1947 р., ймовірно, були внесені незначні зміни у структуру щомісячних звітів МДБ УРСР, що дає нам можливість докладніше дослідити тематику питань, порушених у приватному листуванні у зв'язку з проведенням операції «Захід». Зокрема, відслідкувати динаміку частотного розподілу тем та те, яким чином ці дані використовували «органи».

Аналіз збережених місячних звітів від листопада 1947 р. до червня 1948 р. засвідчує, що проведення депортації спричинило своєрідний інформаційний вибух. Кількість вилучених у листопаді 1947 р. листів із повідомленнями про масове виселення в 3–6 разів перевищує будь-яку іншу тему, через яку конфіскувалася кореспонденція у 1947–1948 рр. У наступні 2 місяці повідомлення про операцію йдуть на спад, натомість з'являється низка нових питань, які порушували мешканці Західної України у своєму листуванні: про втечі депортованих із заслання, розкрадання речей виселених, повторні майбутні виселення. Детальний частотний розподіл кількості повідомлень за тематикою та способами їх використання у роботі радянських спецслужб наведено у Табл. 1⁴⁸.

⁴⁶ Там само. Арк. 459.

⁴⁷ Там само. Арк. 459.

⁴⁸ На основі даних: ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 629. Арк. 62–64; Спр. 641. Арк. 75–80; Спр. 645. Арк. 96–100; Спр. 649. Арк. 94–99; Спр. 652. Арк. 160–166; Спр. 655. Арк. 117–124.

Місяці Повідомлення про:	11.1947	02.1948	03.1948	04.1948	05.1948	06.1948
1	2	3	4	5	6	7
Піддано «К» (конфісковано всього):	51118	25758	25460	23468	19718	21350
виселення та арешти сімей ОУН та УПА	33339	1078	222			
втечі та повернення членів сімей ОУН-УПА, виселених зі західних областей України	273	282		209	256	405
розкрадання власності сімей учасників ОУН та УПА, виселених в адміністративному порядку		183	73	47	32	
перехід на нелегальне становище членів сімей учасників ОУН та УПА		25	176			
негативні повідомлення про проведене виселення сімей учасників ОУН та УПА				—*		
ухилення від адміністративного виселення членів сімей ОУН та УПА				10	80	14
начебто плановане повторне адміністративне виселення членів сімей учасників ОУН					56	499
Передано для оперативного використання (всього):	4176	6009	6519	7277	5934	6869
втечі і повернення членів сімей ОУН-УПА, виселених зі західних областей України	345	476		215	295	505
ухилення від адміністративного виселення членів сімей ОУН та УПА		140	166	123	91	
перебування на нелегальному становищі членів сімей учасників ОУН та УПА			25		257	

* У звіті зазначено тільки тематику пункту без зазначення кількісних даних.

1	2	3	4	5	6	7
начебто плановане повторне адміністративне виселення членів сімей учасників ОУН						19
Використано для тематичного інформування (всього):	21602	20079	29728	37567	23980	26415
арешти та виселення членів сімей ОУН та УПА	5249					
втечі та повернення виселених членів сімей учасників ОУН та УПА		328		102	249	388
ухилення від адміністративного виселення членів сімей ОУН та УПА		986				
розкрадання власності сімей учасників ОУН та УПА, яких виселили в адміністративному порядку		191		49	36	
підбурювання до повернення висланих сімей учасників ОУН та УПА			79			
начебто плановане повторне адміністративне виселення членів сімей учасників ОУН					56	16

Табл. 1. Тематичні питання щодо примусових виселень, визначені пунктами «ПК» у листопаді 1947 р. – червні 1948 р.

У місячному звіті МДБ УРСР за листопад 1947 р. не було окремого тематичного підрозділу про виселення, але інформація про депортацію містилася в інших частинах, наприклад, в антирадянських цитатах т. зв. «націоналістичного характеру»:

«Горьківська ж. д., ст. Сухобезводне, ЛК № 242/13.
ЗАСИЛКІНА Ф. П.

“... Не сумуй, будь тверда духом, як була колись. Ти повинна бути впевнена в перемозі, ми скоро звільнимся від цього ярма. Твою рідну мати вивезли, але ти не сумуй, щось буде, адже цьому знуцанню скоро прийде кінець, вийдемо на волю раз і назавжди. [...] Славка.”

Волинська область, Колківський район,
с/с Чорторийськ, СОКОЛ Сизон.

(Від. “В” УМГБ Волинської області документ “К”, разом зі спецповідомленням № 9/1526 направлений Начальнику Відділу 2-Н УМДБ Волинської області).»⁴⁹

⁴⁹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 629. Арк. 72.

Особливо важливими для оперативної роботи радянських спецслужб були повідомлення про ухилення від виселення, перехід на нелегальне становище, втечі й повернення депортованих сімей із місць застання. Такі листи давали можливість встановити тих, кому вдавалося поки уникати репресій та локалізувати їхні можливі місця перебування:

«Південно-Казахська область, ст. Арись, К/С
Байракум, СТЕЦЬ М. Т.

“... З тих, котрих забрали 22 жовтня 1947 р. в Кемеровську область, вже багато повернулося. Приїхала також невістка Марини ФЕДОРЧАК. Вона втікала. Дорога їй коштує 800 рублів. Вона все продала і приїхала майже гола з трьома дітьми...”

Тернопільська область, район Козова,
Середня школа, ФЕДОРЧАК О. В.

(Від. “В” УМДБ Тернопільської області документ “К”, меморандум направлений в РВ МДБ Козова за № 9/877 від 25/3.48 р. і використаний в спецповідомленні за № 9/1111 від 26/IV.48 р.)»⁵⁰.

3 липня 1948 р. у структуру щомісячних звітів про роботу пунктів «ПК» МДБ були внесені чергові зміни. Відтепер детальний перелік окремих питань подавався тільки для конфіскованої кореспонденції. Відповідно у липні 1948 р. – січні 1949 р. було прозвітовано про 3 питання – своєрідного наслідку операції «Захід»: втечі та повернення з місць виселень, повторення депортації та виселення куркулів (детальніше про частотний розподіл повідомлень див. Табл. 2)⁵¹.

Місяці Повідомлення про:	07.1948	08.1948	09.1948	10.1948	11.1948	01.1949
Піддано «К» (конфісковано всього):	24217	22320	26023	31523	29498	26702
втечі та повернення членів сімей ОУН та УПА, виселених зі західних областей України	506	510	297	321	458	395
начебто плановане повторне адміністративне виселення членів сімей учасників ОУН	166	70	481	1070	1386	319
виселення куркулів зі західних областей УРСР, яке проводиться					209	33

Табл. 2. Тематичні питання щодо примусових виселень, визначені пунктами «ПК» у липні 1947 р. – січні 1948 р.

⁵⁰ Там само. Спр. 649. Арк. 114.

⁵¹ Там само. Спр. 659. Арк. 215; Спр. 662. Арк. 225; Спр. 665. Арк. 279; Спр. 669. Арк. 105; Спр. 670. Арк. 250–252; Спр. 682. Арк. 238–239.

Важливо зазначити, що т. зв. чутки про начебто плановане повторне виселення аж ніяк не були просто чутками. Ще 6 лютого 1948 р. міністр МДБ УРСР С. Савченко надіслав запит до МДБ СРСР із проханням санкціонувати продовження виселення сімей оунівців як відплатні дії на повстанську активність. Відповідний наказ МДБ СРСР № 00386 було видано 20 жовтня 1948 р. Тож динаміка збільшення кількості повідомлень про плановані виселення цілком відповідала реальності чекістських планів та дій.

Унаслідок агентурних дій УМДБ Тернопільської обл. вдалося встановити, що спецпереселенці пишуть листи до своїх родичів та знайомих із проханням передати оунівцям інформацію про те, хто саме здійснював їхнє виселення та помститися за них. Після часткового перегляду місцевими пунктами «ПК» вхідної кореспонденції з місць депортацій з 4 до 7 березня 1948 р. вдалося виявити 56 повідомлень «антирадянського характеру»⁵²:

«Тернопільська обл., р-н Підгайці

с. [Г]Нильче, ШТОГРИН Іван Павлович.

22.ІІ.48 р. "... Дуже мене дивує те, що ще живуть між нами такі люди, котрі наживаються чужим добром. О, Боже, нащо ти забрав наших кращих синів, а залишив негідних називатися українцями. Але це все закінчиться скоро, їх нагодує сира земля, і до тих пір не буде добра нашій Україні, поки будуть жити такі люди, котрі зазіхають на добро свого брата, за яке він так тяжко працював, обливаючи це добро кров'ю і потом. Ми скоро по дружньому подамо друг другові руки і прозвучить з наших вуст – "Слава Україні"..."

Кемеровська область, м. Сталінськ,
шахта Зисяновка, ШТОГРИН
Василь Євгенович.»⁵³

Про ситуацію та приклади повідомлень МДБ УРСР доповідало у спецповідомленні на ім'я начальника відділу «В» МДБ СРСР М. Грибова та просило, щоб чекісти в місцях відправлення кореспонденції, особливо в Кемеровській області, відповідальніше ставилися до заходів «ПК» та було організовано стовідсотковий перегляд листів, надісланих у Західну Україну⁵⁴.

Аналіз матеріалів перлюстрації кореспонденції від кінця весни 1947 р. і до початку 1949 р. засвідчує, що підготовка операції «Захід» не пройшла непоміченою для мешканців Західної України. Від кінця червня 1947 р. у листуванні починає циркулювати інформація про майбутнє примусове виселення. Безпосередній інформаційний резонанс тривав включно до березня 1948 р., а опосередковано – до початку нового етапу депортаційної кампанії «сімей оунівців» у жовтні 1948 р.

⁵² Там само. Спр. 643. Арк. 190–194.

⁵³ Там само. Арк. 193.

⁵⁴ Там само. Арк. 194.

Радянські спецслужби прискіпливо відслідковували поширення по-відомлень про підготовку, проведення і наслідки масового виселення жовтня 1947 р. та намагалися завадити поширенню цієї інформації. Зокрема, МДБ УРСР конфіскувало щонайменше 39 605 листів зі згадками про депортацію, які так і не надійшли до адресатів.

Матеріали «ПК» відображають значний та довготривалий інформаційний резонанс операції «Захід» та, в переважній більшості, негативну оцінку репресивної діяльності радянського режиму. Цитати та витяги з листування населення Західної України літа 1947 р. – початку 1949 р. засвідчують значний інформаційний потенціал цього комплексу архівних джерел для подальших досліджень.

REFERENCES

1. Babyuh, V. A. (2012). *Polytycheskaya cenzura v sovetskoj Ukraine v 1920–1930-e hh.: monohrafiya*. [Political censorship in Soviet Ukraine in 1920s–1930s: monograph]. Kazan: Izdatelstvo KNYTU. [in Russian].
2. Bazhan, O. (2014). Operaciya «Zahid» – apohej deportacijnyh akcij radyanskyx specsluzhb na zahidnoukrainskyh zemlyah (1940–1950-i roky). In *Reabilitovani istoriyeyu: u 27 t. Lvivska oblast*. (Vol. 2, pp. 127–141). [Operation «West» – the climax of deportation acts by Soviet security services in Western Ukrainian lands (1940s–1950s). In Rehabilitated by history: in 27 vol. Lviv region]. Lviv: Astrolyabiya. [in Ukrainian].
3. Bazhan, O. (2013). Operaciya «Zahid»: do 75-richchya deportaciyi naselennya Zahidnoyi Ukrainy u viddaleni rajony SRSR. [Operation «West»: commemorating the 75-year anniversary of the deportation of Western Ukraine population to the USSR faraway regions]. *Ukraina XX stolittya: kultura, ideolohiya, polityka*, 18, 338–347. [in Ukrainian].
4. Bazhan, O. (2012). Vstupna stattya ta publikaciya [Foreword]. In Dokument, yakij mistyt, pomizh inshym, materialy «PK»: «...nam doriknuly u CK KP(b) U, shho my malo beremo...»: Do 70-richchya masovoyi deportaciyi naselennya Zahidnoyi Ukrainy pid kodovoyu nazvoyu «Zahid». [Document which contains, among others, «PK» materials: «...we were blamed by the Central Committee of the Communist Party of Ukraine that we take less...»: commemorating the 70-year anniversary of mass deportation of Western Ukraine population codenamed «West»]. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2, 207–210. Retrieved December 10, 2019, from http://nbuv.gov.ua/UJRN/za_2012_2_8 [in Ukrainian].
5. Blyum, A. V. (2000). *Sovetskaya cenzura v epokhu totalnoho terrora: 1929–1953*. [Soviet censorship in the period of total terror: 1929–1953]. Sankt-Peterburh: Akademicheskij projekt. [in Russian].
6. Goryaeva, T. M. (2009). Politicheskaya cenzura v SSSR. 1917–1991 gg. [Political censorship in the USSR. 1917–1991]. In *Rossyjskaya polytycheskaya encyklopedyya (ROSSPEN)*. Moskva. [in Russian].
7. Konspiratsiya. Uzahalnyuyuchyj posibnyk. [Conspiracy. Synthetical guide]. Retrieved January 24, 2020, from <http://avr.org.ua/viewDoc/7409> [in Ukrainian].
8. Kovalchuk, V. (2011). Vstup [Foreword]. In V. Kovalchuk & V. Ohorodnik (Ed.) *Litopys UPA. Nova seriya. T. 16: Volyn i Polissya u nevidomij epistolyarnij*

spadshhyni OUN i UPA 1944–1954 rr. [Annals of the Ukrainian Insurgent Army. New series. Vol. 16: Volyn and Polesia in the unknown correspondence heritage of the OUN and the Ukrainian Insurgent Army of 1944–1954]. Kyiv–Toronto. [in Ukrainian].

9. Lytvynenko, V. & Ohorodnik, V. (2014). Viddily vijskovoyi cenzury ta politychnoho kontrolyu NKVS–NKDB SRSR u Chervonij armiyi ta Vijskovomorskemu flotyi (kinetz 1930-x – berezen 1946 rr.). [Departments of military censorship and political control of the NKVS–NKVD of the USSR in the Red Army and the Soviet Navy (the end of 1930s – March 1946)]. *Z arhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1, 99–100. [in Ukrainian]. Retrieved January 24, 2020, from http://nbuv.gov.ua/UJRN/za_2014_1_6

10. Marchuk, I. (2017). Operaciya «Zahid» na terytoriyi Rivnenskoyi oblasti. In *Reabilitovani istoriyeyu: u 27 t. Rivnenska oblast.* (Vol. 7, pp. 219–228). [Operation «West» on the territory of Rivne region. In Rehabilitated by history: in 27 vol. Rivne region]. Rivne. [in Ukrainian].

11. Musiyenko, I. (2010). Deportaciyi naselennya z terytoriyi Pivnichnoyi Bukovyny ta Hotynshhyny v 1941–1951 rokakh. [Deportation of population from the territory of Northern Bukovina and Khotyn region in 1941–1951]. *Ukrainskyj Almanah 2010*, 187–200. [in Ukrainian].

12. Podkur, R. & Chencov, V. (2010). *Dokumenty organov gosudarstvennoj bezopasnosti USSR 1920–1930-h godov: istochnykovedcheskij analiz.* [Documents of the state security institutional bodies of the USSR in the 1920s–1930s: historiographical analysis]. Ternopol: Zbruch. [in Russian].

13. Smykalin, A. S. (2015). *Perlyustratsiya pochtovoj korrespondentsii i pochtovaya voennaya cenzura v Rossii i SSSR: monografiya.* [Mail cover check and postal military censorship in Russia and the USSR: monograph]. Moskva: Yzdatelstvo «Rusajns». [in Russian].

14. Tablycyia kodu OUN № 1 i № 2 vid 06.09.1960 r. (pereklad). [Sheet of the OUN code №1 and №2 dated 06/09/1960 (translation)]. Retrieved January 24, 2020, from <http://avr.org.ua/viewDoc/11862> [in Ukrainian].

15. Zbirnyk vyhovno-vyshkilnykh materialiv dlya vykhovannya yunatstva OUN 1949 r, 1. [Collection of the disciplinary and military training materials for the OUN youth usage]. Retrieved January 24, 2020, from <http://avr.org.ua/viewDoc/1071> [in Ukrainian].

Andriy Kohut

Director,

Branch Archives of

Security Service of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5524-3171>

THE DOCUMENTS OF POSTAL CENSORSHIP OF 1946-1949 AS THE SOURCE OF RESEARCH OF OPERATION «WEST» («ZAPAD») (1947)

Abstract. Postal censorship was important measure of political control used by the Soviet secret services over the dissemination of information and for clarification of society's reaction to important events. Despite the resumption of the pre-war practice of selective re-reading of letters in January 1946, KGB in the western

regions of Soviet Ukraine and Belarus, as well as the Lithuanian, Latvian, and Estonian SSRs, continued to read 100% of outgoing correspondence. The massive one-time deportation operation «West» («Zapad») was also the object of postal censorship. **The author's aim** is to analyze the stored and discovered materials of postal censorship (perlyustraciya korespondencii) as a source for the study of Operation «West». **The methodology of the article** is based on a combination of general historical methods, elements of content and discourse analysis, as well as a quantitative approach to historical research. The **scientific novelty** lies in the analysis of such a unique complex of archival sources as the materials of postal censorship, carried out through the prism of the analysis of public and information resonance caused by the largest mass deportation «West» in October 1947. **Finding state.** It was established that the population of Western Ukraine became aware of the preparatory measures for the future deportation at the end of June 1947. Soviet special services failed to comply with the conspiracy regime during the organizational stage of Operation «West». The mass deportation had the effect of an information blast in private correspondence. It was found that from June 1947 to early 1949, at least 39,605 private letters were confiscated in order to stop the spread of information about the mass evictions, which were either destroyed or used for operational purposes by the Ministry of State Security (MGB). The public outcry, directly related to the eviction, lasted until March 1948 inclusive, and indirectly – at least until the end of the same year. That is, before the beginning of a new stage of the deportation campaign against the «OUN families», sanctioned by the order of the MGB of the USSR of October 20, 1948. The stored postal censorship material has considerable informational potential for further research of the deportation practices of the communist totalitarian regime, especially for the history of everyday life and personal survival strategies during the repression.

Key words: Operation «West» («Zapad»); deportations; reaction of population; postal censorship; political control; NKVD; MGB.